

Neki planovi austrijskih, mađarskih, srbijanskih i hrvatskih političara prema Bosni i Hercegovini u drugoj polovici 19. vijeka

Ivan BALTA

Filozofski fakultet u Osijeku, Sveučilište J. J. Strossmayera
Osijek, Hrvatska

I. Uvod

U historiji Bosne i Hercegovine posebno važno razdoblje bilo je vrijeme valije Šerif Osman-paše Sulejmanpašića (1861-1869. godine), koje neki historičari nazivaju *sjajnim dobom Bosne*. Tada u okviru sveopćih tanzimatskih reformi (od ukidanja janjičara 1826. godine do donošenja ustava Osmanskog carstva 1876. godine) na prostoru Bosanskog ejaleta uspješno su provedene brojne reforme i učinjen krupni privredni i društveni napredak. U Bosanskom ejaletu su provedene mjere i aktivnosti koje su doprinjele boljoj suradnji centralne vlasti sa bosanskim plemstvom.¹

U drugoj polovici 19. vijeka došlo je do oblikovanja nacionalnih pokreta kod bosanskih susjeda, posebno kod Srba, koji su koristeći socijalno nezadovoljstvo pravoslavnog stanovništva nastojali destabilizirati prilike u Bosanskom ejaletu, izražavajući svoje otvorene teritorijalne pretenzije, Srbija prema Bosni, a Crna Gora prema Hercegovini.

Velike su sile, javno ili tajno, nastojale na različite načine pripremiti teren za ostvarenje svojih dalekosežnih planova u rješavanju tzv. *istočnog pitanja*, a u kojem je prostor Bosanskog ejaleta bio prvi na udaru. Porta je za sve to znala i zbog toga nastojala nizom mjera poboljšati prilike u Bosanskom

¹ Ibrahim TEPIĆ, *Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine*, u zborniku: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998., str. 199-203.

ejaletu, poboljšavajući tako njegove obrambene mehanizme,² a dolazak agilnog Šerif Osman-paše na mjesto bosanskog valije bio je važan potez Porte u ostvarenju tih namjera.

Reforme u Bosanskom ejaletu započele su kada je imenovan Šerif Osman-paša,³ koji je dužnost preuzeo 1861. godine, umjesto oboljelog valije Osman-paše Sulejmanpašića.⁴ Novog valiju su cijenili i strani predstavnici kao čovjeka „obimne rutine u državnim poslovima prema hrišćanskom stanovništvu, jer je bio blagonaklon i imao najbolje namjere da uredi provincijsku administraciju te uvede mjere za opće dobro pokrajine“, pa je Josef Koetschet vrijeme njegovog namjesnikovanja nazvao *sjajnim dobom* bosanske prošlosti.⁵

Ejalet Bosna je krajem 1861. godine prema izvještaju ruskog konzula u Sarajevu, imala 900.600 žitelja: 350.000 muslimana, 420.000 pravoslavnih, 125.000 katolika, 4.600 cigana i 1.000 jevreja.⁶

Valija Šerif Osman-paša u Bosanskom ejaletu je nakon sređivanja stanja na bosansko-crnogorskoj granici, pristupio intenzivnom provođenju reformi: administrativnu (upravnu), vojnu, privrednu i kulturno-prosvjetnu reformu.

Reforma uprave izvršena je 1865. godine donošenjem uredbe o organizaciji Bosanskog vilajeta (Vilajetski ustavni zakon), kojim je ejalet preimenovan u vilajet, a valija postao namjesnik Porte.⁷

² Galib ŠLJIVO, *Bosna i Hercegovina 1861-1869.*, Orašje, 2005., str. 5-7.

³ Ivan BALTA, *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini s osvrtom i na Hrvatsku i Slavoniju*, HKD Napredak, Zagreb, 2009., str. 1.-449. Azem KOŽAR, *Zlatno doba Bosne*, članak u časopisu „Mostar“, 2008.

⁴ Galib ŠLJIVO, *Bosna i Hercegovina 1861-1869.*, Orašje, 2005., str. 9-10. Zbog ranjavanja šepao je na jednu nogu i dobio nadimak *Topal*.

⁵ Josef KOETSCHET, *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*, Sarajevo, 1909., str. 31.

⁶ *Oslobodilačka borba naroda Bosne i Hercegovine i Rusija 1850-1865.*, Dokumenti, Moskva, 1965., str. 320-328. Ejalet Bosna imao je sedam sandžaka (kajmekamluka): Sarajevo, Travnik, Banja Luka, Bihać, Zvornik, Hercegovina i Novi Pazar.

⁷ Ahmet ALIČIĆ, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983., str. 81-128., Ibrahim TEPIĆ, *Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine*, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998., str. 204., Galib ŠLJIVO, *Bosna i*

Najosjetljivije je bilo provođenje vojne reforme, jer se osmanske vlasti nakon nekadašnje kaznene ekspedicije (i reformi) Omer-paše Latasa, nisu usuđivale izvršiti regrutaciju bosanskih Muslimana te su i dalje koristile neregularne vojne jedinice nazivane bašibozluk. Dolaskom valije Osman-paše i Dževdet-paše, provedena je 1864. i 1865. godine i vojna reforma, od kada je valija tražio i dobio od Porte ono što su tražili bosanski begovi.⁸ Vojnim poslovima u vilajetu je upravljalo Vojno vijeće, a vojskom starješina u činu generala (ferika).⁹

Reforme sudstva provođene su sporije, iako je uveden Vrhovni vilajetski sud na čelu sa mufetišom koga je na prijedlog šejhul-islama postavljao sultan,¹⁰ dok je ukidanjem esnafske organizacije započela liberalizacija privrednih odnosa, koja se odrazila na procvatu trgovine, a što je rezultiralo nastankom posebnog trgovačkog sloja među mladom građanskom klasom. Razvojem trgovine i drugih privrednih grana, pojačanom eksploatacijom šuma i ruda, potaknuta je izgradnja mreža saobraćajnih komunikacija, posebno u dolinama rijeke Bosne i Neretve, među kojima je značajna izgradnja prve faze trans-bosanske željeznice od Bosanskog Novog, preko Banjaluke, Sarajeva i Novog Pazara do Kosovske Mitrovice.

Velike promjene su uslijedile na prosvjetnom i kulturnom planu, osnivanjem osnivanjem škola te obnavljanjem starih i izgradnjom novih vjerskih objekata, a Vilajetskim zakonom je u svakom sandžaku trebala postojati štamparija.¹¹

Valija je uspješno riješio i prihvatao muslimanskih prognanika iz Srbije koji su se u periodu od 1863. do 1867. godine, po sporazumu osmanske i sr-

Hercegovina 1861-1869., Orašje, 2005., str. 341-364.

⁸ Da bude oko četvrtine ukupno stacioniranih osmanskih vojnih snaga u Vilajetu. Regrutaciju dva puka bosanskih vojnika, pod određenim uvjetima: da se vojni rok ograniči na tri godine, da se ova dva puka vojske mogu angažirati samo u vilajetu, da polovina oficirskog kadra bude iz reda bosanskih muslimana te da se višak regruta angažira u dobrovoljačkoj miliciji.

⁹ Ahmet DŽEVDET-PAŠA, *Iz posmrtnih rukopisa Ahmet Dževdet-paše*, (preveo Gliša ELEZOVIĆ), Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda, II., 1951., Sarajevo, 1952., str. 259-314. Galib ŠLJIVO, *Bosna i Hercegovina 1861-1869.*, Orašje, 2005., str. 292-299.

¹⁰ Salih Sidki HADŽIHUSEINOVIĆ MUVEKKIT, *Povijest Bosne*, 2, Sarajevo, 1999., str. 1116-1125.

¹¹ Galib ŠLJIVO, *Bosna i Hercegovina 1861-1869.*, Orašje, 2005., str. 157-169.

bijanske vlade, trebali iseliti iz Srbije, uglavnom iz nekoliko gradova kneževine Srbije.¹²

Reformama su bili uvedeni novi atributi bosanske nacionalne ideologije, ali uslijed niza okolnosti, s jedne strane neprihvatanja bosanske nacionalne ideologije od strane bosanskog muslimanskog plemstva, a s druge strane razvojem srpske i hrvatske nacionalne misli, bosanska ideologija je potisnuta u drugi plan.¹³

O Bosni i Hercegovini bijahu vijesti nešto učestalije zbog uspostavljanja stranih konzulata, te zbog češćeg kretanja ljudi sa „posebnim zadacima“. Svaka nova vijest o Osmanskom carstvu bila je dobrodošla za austro-ugarsku vlast, bilo iz razloga da je ispravljena kriva predstava ili da bi prenerazila neobaviještene ljude kojima je u svojoj riznici znanja nedostajala detaljnija obavještenost o Osmanskom carstvu. Bosna i Hercegovina je Austro-Ugarskoj bila prva čija je vrata trebalo otvoriti prema Osmanskoj imperiji.

Stanovnici Bosne i Hercegovine bili su upoznati o glavnim zbivanjima u Europi, kako se navodilo u tadašnjim bosanskim novinama. Od „vlastitih izvještača“, npr. Dembickog, austrijski konzularni agent u Livnu je znao da su „bosanski turci“ potpuno obaviješteni o zbivanjima na Kreti, o naoružavanju u Srbiji i o glasinama u Crnoj Gori, a koji su bili nerasploženi i nepovjerljivi prema pravoslavcima, koje su obično nazivali „Moskov“ i okrivljivali ih za stvaranje nesigurnosti i teškoća u Bosni. U Travničkom sandžaku se nalazilo mnogo „dalmatinskih Austrijanaca“ koji su, prodajući robu iz Sinja i Splita, nesmetano išli od mjesta do mjesta, pa su vjerojatno od njih „curile“ vijesti o skoroj austrijskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. „Bosanski turci“, posebno utjecajni, nisu više vjerovali Austriji kao savezniku Osman-

¹² Berislav GAVRANOVIĆ, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870.*, Sarajevo, 1956., str. 306-309, Šaban HODŽIĆ, *Migracija muslimanskog stanovništva iz Srbije između 1788-1862*, Članci i građa, II., Tuzla, 1958., str. 65-143. Novi „srbijanski“ muslimanski prognanici su razmješteni ponajviše na prostoru istočne i sjeverne Bosne gdje su „osnovana“ proširena dva naselja: Donja i Gornja Azižija, tj. Orašje i Šamac. Galib ŠLJIVO, *Bosna i Hercegovina 1861-1869.*, Orašje, 2005, str. 197-230.

¹³ Ibrahim TEPIĆ, *Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine*, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998., str. 207., Josef KOETSCHET, *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*, Sarajevo, 1909., 31-95.

skog carstva.¹⁴ Lokalne vlasti, ili po naređenju bosanske vlade, ili iz sigurnosnih razloga, raspitivale su se da li kod pravoslavnog stanovništva ima oružja i u kojim količinama. Da bi to neupadljivo saznale, vlasti su pozivale mjesno stanovništvo, pa i pravoslavno, da učestvuje u lovu na divlje zvijeri. Stanovništvo se odazivalo, ali bez oružja, moguće zato što zaista i nisu imali oružja, ili zato što su prozreli namjere vlasti.¹⁵

Razdoblje austro-ugarske uprave kroz okupaciju i aneksiju ocijenio je i obrazložio Ferdo Hauptman:¹⁶ „Godina 1878. stvara za Bosnu i Hercegovinu u privrednom pogledu izuzetnu situaciju. Bosna i Hercegovina se priključuje privredno daleko razvijenijim, jačim područjima Monarhije i njena budućnost ovisi o tome koliko će brzo nadoknaditi svoje zaostajanje i izjednačiti se s tim zemljama. U protivnom, prijetila bi opasnost da postane samo liferant sirovina, kolonija austro-ugarske privrede. U tom procesu nipošto se ne radi o tome da se Bosna i Hercegovina što brže industrijalizira, jer ni susjedne zemlje to nisu postigle u osobitoj mjeri. Bosna i Hercegovina je bila izrazito agrarno područje sa jakim težištem na stočarstvu zahvaljujući velikim kompleksima šuma i pašnjaka, a to ostaje za čitavo vrijeme austro-ugarske vladavine. Ekstenzivna, donedavna još naturalna privreda, otežavana je u bržem razvoju i usponu, jer je jedva omogućavala minimalnu akumulaciju kapitala. Svaka reforma naslijeđenih agrarnih odnosa naprotiv traži velika financijska sredstva i tu nastaje problem, koji nije bio na zadovoljavajući način riješen do kraja austro-ugarske vladavine. Ne samo iz političkih, nego prije svega iz ovih financijskih razloga, bosansko-hercegovačka vrhovna uprava za vrijeme zajedničkog austro-ugarskog ministra Kalaja (1882-1903. godine) zato odlaže svaki ozbiljniji pokušaj da reformira agrarne odnose. Uklanjanje kmetovskih odnosa odgađa se na dugi rok, a dotle se pokušavaju mobilizirati sredstva na drugoj strani. U tom se pogledu bosansko-hercegovačka uprava nalazila u izuzetnom položaju, jer je okupacijom stekla veći dio

¹⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: Austro-Ugarski Generalni konzulat Sarajevo (dalje: AUGK S), 228/1867, Dembicki Generalnom konzulatu, Livno, 24. januara 1867.

¹⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: AUGK S, 224/1867, Dembicki Generalnom konzulatu, Livno, 14. januara 1867.

¹⁶ Ferdo HAUPTMANN, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918), *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II. dio, knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987., str. 101-102.

šuma i sve rudno bogatstvo te time postala ne samo najveći posjednik nego silom prilika također prvi i glavni poduzetnik. Tu su ležala ogromna, još neiskorištena sredstva, koja su se bez početnih velikih investicija mogla nedovoljno koristiti. Sva dohvatljiva financijska sredstva ulagala je stoga uprava Bosne i Hercegovine u izgradnju prometnog sistema, koji je otvarao pristup do šuma i ruda i u daljnjem razvoju vodio podizanju industrije. Krajnjim naporom uspijeva se podići moderna teška industrija oko Vareša i Zenice, osigurati njezin napredak otvaranjem cijelog niza erarskih rudokopa (ugljenokopa) i oko toga izgraditi još u okolici Tuzle cijeli mali industrijski bazen. Kako paralelna privatna inicijativa i domaći kapital gotovo ne postoji, bosansko-hercegovačka uprava može samo dodjeljivanjem izuzetnih povlastica dovući u zemlju vanjski kapital i industrijske poduzetnike. Kállayeva aktivnost u oblasti prometa i industrije bila je moguća samo zahvaljujući financijskoj politici koja je išla na teret agrara i šumskog fonda, dok forsiranim izvozom poljoprivrednih proizvoda selo je moralo smoći glavni dio sredstava da bi platilo gornji napredak. Ipak to nije doprinjelo povećanju proizvodnje agrarnog sektora, nego se ostvarivalo niskim seljačkim životnim standardom. Nastupila je apsurdna situacija da agrarni sektor zbog čijeg su napretka uložena velika sredstva u razvoj prometa, eksploatacijom šuma i izgradnjom industrije od toga nije imalo koristi, već više tereta. Jaču, daljnju industrijalizaciju onemogućavala je slaba agrarna baza, a agrarnoj reformi – financijski gledajući – nedostajala je istodobna brža izgradnja bosansko-hercegovačke industrije, koja bi preuzela financijsku stranu reforme i uporedo zbrinula agrarni višak u svojim pogonima.“

U razvoju Bosne i Hercegovine osim zajedničkih austro-ugarskih ministara, veliku ulogu su imali ugarski ministri predsjednici, posebno od 1890. do 1918. godine,¹⁷ kao nosioci bosansko-hercegovačkog industrijskog razvoja te agrarne modernizacije te kao predstavnici državne vlasti. Proučavaju-

¹⁷ Ugarski ministri predsjednici: Gyula Szapáry (1890-1892.), Sándor Wekerle (1892-1895.), Dezső Bánffy (1895-1899.), Kálmán Széll (1899-1903.), István Tisza (1903-1905.), Géza Fejérváry (1905-1906.), Sándor Wekerle (1906-1910.), Károly Khuen-Héderváry (1910-1912.), László Lukács (1912-1913.), István Tisza (1913-1917.), Sándor Wekerle (1917-1918.). Ivan BALTA, *Austro-Ugarski ministri Kalaj i Burian u stvaranju bosanskog jezika i nacije, Zbornik radova, knj. 7., tom I., međunarodni naučni skup «Obrazovanje i kultura», Filozofski fakultet u Banjoj Luci, 2006., str. 265-281.*

ći kulturne prilike u Bosni i Hercegovini Risto Besarović je zaključio:¹⁸ “U usporedbi sa prethodnim osmanskim periodom, u vremenskom razdoblju 1878-1918. godine manifestirana je uočljiva tendencija širenja oblika, aktivnosti i ostvarenja u sferi duhovne kulture, realiziranih u procesu brze evropeizacije domaćeg stanovništva, pospješene višestrukim posljedicama austro-ugarskog zaposjedanja Bosne i Hercegovine. Štampa, dnevna i periodička, stekli su pravo građanstva kao savremeno sredstvo javnog informisanja, kao i književna, naučna i stručna periodika.”

Ogroman postotak bosansko-hercegovačkog stanovništva, u velikoj je mjeri bio nepismen, što se pokazao kao pouzdan pokazatelj kulturne razine, stoga su uloženi značajniji naponi koja su početkom 20. vijeka činila bosansko-hercegovačka kulturno-prosvjetna društva u raznim formama narodnog prosvjećivanja (održavanje analfabetskih tečajeva za nepismeno odraslo stanovništvo, držanje popularnih predavanja iz raznih oblasti narodnog prosvjećivanja, štampanje popularnih edicija za široke slojeve stanovništva).¹⁹

Imre Ress je napisao kritičku studiju o Mađarima u zajedničkom austro-ugarskom Ministarstvu finansija,²⁰ a koji su presudno utjecali na zbivanja u Bosni i Hercegovini kao okupiranoj i anektiranoj austro-ugarskoj pokrajini, a posebno u oblikovanju bosanske nacije, bosanskog jezika i identi-

¹⁸ Risto BESAROVIĆ, *Kulturni razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1918*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II. dio, knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987, str. 394-397.

¹⁹ Društva u oblasti kulture (pjevačka i tamburaška društva, čitaonice, kasnije kulturno-prosvjetna društva “Napredak”, “Gajret”, “Prosvjeta” i “La Benevolencija”) razvijala su svoju djelatnost u takvim zatvorenim sredinama. Volks: *Atlas illustrierte*, Verlag von Carl Hoffmann, Stuttgart, oko 1878., Art. v. Emil Hochdanz, Stuttgart, Tafel 20. (omjer 1:3.700.000), Bosna i Hercegovina (mapa), u vremenu Berlinskog kongresa 1878. godine (Europäische Türkei); Volks: *Atlas illustrierte*, Verlag von Carl Hoffmann, Stuttgart, oko 1878., str. 158. Upisan Vilajet Bosna; Areal in Qu.-M. 1.264, Vlkzahl in Tausdn. 1.100, Hauptorte oder „Sandschaks“: Serai-Bosna (50 T.), Jeni-Bazar, Svornik, Bihke, Hersek (Herzegovina), Banaluka, Travnik

²⁰ Imre RESS, *A közös miniszteriumok szerepe a magyar államéletben 1867-1900. (Uloga zajedničkih ministarstava u mađarskom državnom životu 1867-1900.)*, Limes, 10, Budapest, 1998/1., ...*Magyarok a közös pénzügyminiszteriumban (Mađari u zajedničkom Ministarstvu finansija)*, str. 229-273.

teta.²¹ Zadaća zajedničkog Ministarstva finansija, osim svoje nadležnosti nad Bosnom i Hercegovinom, bila je priprema zajedničkog proračuna za koje su sredstava osigurale obje državne vlade ugarske i austrije, a što je zahtijevalo pripremljenost i rutinu u izradi proračuna. U vrijeme dualizma u pola stoljeća zajedničko Ministarstvo financija je značilo mađarski Hitbizomány, jer su više od tri i pol desetljeća od tri, dvojica Mađara bili zajednički ministri financija: Béni Kállay de Nagy-Kálló (1882-1903.), István Burián (1903-1912.) i Leon Biliński (1912-1915.).²²

Veliki je Kalajev napor bio u istraživanju i moderniziranju Bosne i Hercegovine jer je bio uvjeren da se tamošnji narodi i vjerski heterogeno stanovništvo mogu približiti Evropi razvijanjem svoje posebnosti. Pored privrednog sređivanja, sa posebnom je pozornošću Kalaj dao potporu samostalnom bošnjačkom historijsko-političkom identitetu. Pitanje bosanskog naroda, Kalaju je sigurno dalo potporu u dvostranoj smjernica Monarhije te njezina složena ali efikasna spoljna i unutrašnja politika.²³

Prema mišljenju Imre Ressa: „Kalajevo stvaranje naroda nije bio isplanirani cilj, nego ga je on usvojio od druge polovine 1880-ih godina, razvijajući samostalnost bosanskih muslimana, uz to, sredstvima je dodao narodni simbol, zastavu, stvaranje grba i historijsku samostalnost Bosne.“ Otkrivanjem korijena bosanske posebnosti Kállay je želio pokazati neovisnost, naročito muslimana u razvijanju njihovog identiteta.²⁴

²¹ Ivan BALTA, *Austro-Ugarski ministri Kalaj i Burián u stvaranju bosanskog jezika i nacije*, Zbornik radova, knj. 7., tom I., međunarodni naučni skup «Obrazovanje i kultura», Filozofski fakultet u Banjoj Luci, 2006., str. 265-281.

²² Ivan BALTA, *Rivalski austrijsko-mađarski odnosi od aneksije Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova, "Aneksija Bosne i Hercegovine - povodom stote godišnjice", Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, odjeljenje društvenih nauka, knjiga 21., Banja Luka, 2009., str. 89-119.

²³ Ivan BALTA, *Hrvatsko-mađarski politički odnosi / od hrvatsko-ugarske nagodbe do kraja Prvog svjetskog rata kao posljedica odnosa od Mohačke katastrofe do 20. stoljeća/*, Povećalo, br. 2-3., znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem „Mohačka pogibelj 1526-2006“, Beli Manastir, 29-30. augusta 2006., str. 188-212.

²⁴ Imre RESS, *A közös minisztériumok szerepe a magyar államéletben 1867-1900. (Uloga zajedničkih ministarstava u mađarskom državnom životu 1867.-1900.)*, Limes, 10, Budapest, 1998./1., ... *Magyarok a közös pénzügyminisztériumban (Mađari u zajedničkom Ministarstvu financija)*, old. 229.-273.

Ministrom Kalajem bavio se Vojislav Bogićević, posebno odnosom prema srpskom pitanju i opreznosti prema srpskom pitanju u Bosni i Hercegovini.²⁵ Posebna sposobnost Kalaja bila je vještina „kupovanja duša“ te dobra organizacija konfidentske službe u Bosni i Hercegovini, kojom je iz Beča rukovodio posredstvom Zemaljske vlade u Sarajevu. Kako bi što bolje upoznao problematiku Bosne i Hercegovine, često je putovao zemljom kako bi se bez posrednika osvjedočio o mjesnim prilikama te tako postao jedan od najkrupnijih utirača austro-ugarske imperijalističke politike na Balkanu.

Ocjenu uloge Kalajevog režima dao je Tomislav Kraljačić:²⁶ „Kalaj je došao na čelo bosansko-hercegovačke uprave u trenutku kada se ona nalazila u krizi izazvanoj ustankom u Hercegovini 1882. godine, kada je njegov neposredni zadatak bio otkloniti uzroke prepreka za uspostavljanje mira u zemlji, a dugoročni da postupno ostvaruje pretpostavke okupacije. Kako su ti ciljevi bili veoma široki i ambiciozni, oblikovanje i funkcioniranje Kalajevog sustava uprave moralo je biti uvjetovano utjecajem niza faktora, od kojih su bili najvažniji nacionalno-vjerske, političke i socijalne prilike u Bosni i Hercegovini, nacionalno-politički odnosi u Austro-Ugarskoj i opće prilike na Balkanu. Otuda su cjelovit profil Kalajevog režima odredili struktura stanovništva u Bosni i Hercegovini, ustavno uređenje austro-ugarske Monarhije i državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine i “balkanska” politika Austro-Ugarske. Kako je bosansko-hercegovačko društvo u nacionalno-vjerskom pogledu bilo podijeljeno i pokazivalo različite političke i socijalne težnje, režim se izgrađivao kao faktor koji održava ravnotežu snaga.“

Kalaja i ugarsku političku elitu je sa slabim političkim predznanjem naslijedio ministar Burian, koji je prekinuo da u Bosni i Hercegovini “silom” stvara bošnjački narod pa je i bošnjački jezik pretvorio u “zakonski” srpsko-hrvatski. Kada je u jesen 1908. godine izglasana aneksija, na Buriana je pao teški zadatak njezine provedbe, pa je za stabiliziranje politike dobro osmislio taktiku, koju je predstavio u parlamentu, a u kojoj su sve tri vjerske strane bile jednako predstavljene u parlamentu.

²⁵ Vojislav BOGIĆEVIĆ, *Da li je ministar Kalaj zabranio svoju „Istoriju Srba“ na području Bosne i Hercegovine?*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, godina VII., Sarajevo, 1956., str. 205-208.

²⁶ Tomislav KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo, 1987., str. 521-526.

Vlada je Burianu za vrijeme prisege dodala nove zadatke: "Neka potpomogne Tiszi i zajedničkom ministarstvu spoljnih poslova. Imate puno povjerenje", objasnio mu je vladar. Burian je trebao razviti međuodnose između zajedničkog ministra spoljnih poslova i predsjednika ugarskog ministarstva,²⁷ koju na bečkom Balhausplatzu nije baš najbolje obavio,²⁸ posebno kada ga je vladar zadužio da ugarskog predsjednika ministra uvjeri da promijeni mišljenje o protivljenju ratu.²⁹

Burianov nasljednik Bilinski,³⁰ imao je zadaću u Bosni i Hercegovini ubrzati proces osuvremenjavanja tamošnjega društva nakon njezinog uključanja u sklop Austro-Ugarske Monarhije.³¹ Bilinski je postao zajednički ministar financija kada su Bosnom i Hercegovinom zavladao „dubok umor i apatija“,³² ali je njegov dolazak na mjesto upravitelja anektiranih zemalja bio ispunjen predosjećajem da će kao „prvi Slaven“, pokazati razumijevanje za sebi srodne narode te da će zauzeti oštriji stav prema mađarskoj strani, kojeg su izgradili njegovi prethodnici mađarski političari, Kalaj i Burian.³³ I hrvatska i srpska³⁴ politička elita u Bosni i Hercegovini pogrešno je u Bilinskom vidjela potencijalnog zagovornika trijalističke ideje,³⁵ a o očekivanoj Bi-

²⁷ Stephan GRAF BURIÁN, *Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung in Kriege*, Berlin, 1923.

²⁸ István DIOSZEGI, *A ballhausplatzzi palota utolsó gazdája (Zadnji vlasnik palače Ballhausplatz)*, u: *Hazánk és Európa (Naša domovina i Evropa)*, Budimpešta, 1970., str. 196-235.

²⁹ *Báró Burián István naplói (Dnevnici baruna Ištvana Buriana 1907-1922.)*, Budimpešta, 1999.

³⁰ Leo (Leon, Lew, Lav) vitez Zaleszczyki (Galicija 1846. - Beč 1923. godine), pripadao je galeriji austrougarskih državnika, umjerenog reformatora.

³¹ Leon Ritter BILIŃSKI, *Wspomnienia i dokumenty*, Warszawa 1924. (prijevodi sa poljskog Zdravka Zlodí), *Memoari Bilińskog* (u tri dijela memoara), Pregled, Sarajevo, 1936.

³² Dževad JUZBAŠIĆ, *Nacionalno politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezično pitanje (1910-1914)*, Sarajevo 1999., str. 120.

³³ Leon BILIŃSKI, *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004., str. 1-110.

³⁴ Nikola STOJANOVIĆ, *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, izdanje oblasnog odbora Narodne odbrane u Sarajevu, 1929., str. 175.

³⁵ Biliński-zajednički ministar financija, *Hrvatski Pokret*, br. 42., Sarajevo, 1912.

linskovoj sklonosti južnoslavenskoj ideji pisao je Stjepan Radić britanskom publicistu R. W Seton Watsonu.³⁶

Unaprijed izraženu sumnju prema Bilinskom pokazivali su bosansko-hercegovački Srbi,³⁷ koji je za njih bio “povjerljiva ličnost bečke kamarile i dobar katolik, prijatelj hrišćanskih socijala”.³⁸ Ipak su se prevarili, jer neposredno poslije atentata na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda, Bilinski je 22. jula 1914. godine primio u kraljevskoj rezidenciji u Bad Ischlu deputaciju bosansko-hercegovačkih Srba na čelu sa potpredsjednikom Sabora D. Dimovićem, koji su mu tom prilikom izjavili: “Mi Srbi u Bosni i Hercegovini dužni smo zahvaliti ministru Bilinskom, jer nije dopustio, da se u tim zemljama napusti dosadašnji smjer politike. Prema tome smjeru ima se i dalje uzdržavati načelo, da se u Bosni ne može ni bez ni protiv ijedne vjere vladati...”³⁹

Postojao je jaz između kruga oko cara Franje Josipa kojem je pripadao i Bilinski te krug oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda kojem je pripadao i Potiorek.⁴⁰ Iako se Bilinski u vrijeme atentata nalazio u Beču, nije mogao izbjeći svoju odgovornost, stoga ga je prvi prozvao zajednički ministar rata Krobotin, a u ugarskom saboru zlorado ga je branio Tisa napomenuvši kako: “Bilinski uopće nije poznao Bosnu zbog čega je došlo do atentata, izmijenivši raniji argument da Bilinski nije previše odstupao od politike njegovog predhodnika Buriana.”⁴¹ Napokon, kada su izbijanjem I. svjetskog rata vojni ciljevi došli u prvi plan, krajem 1914. i početkom 1915. godine, došlo je do smjena na ključnim položajima.⁴²

³⁶ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, *Korespondencija 1906-1941.*, knj. 1., str. 110. R. W. Seton-Watson, *Sarajevo. Studija u uzrocima svjetskog rata*, Zagreb, 1926. R. W. Seton Watson, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin, 1913.

³⁷ Dževad JUZBAŠIĆ, *Nacionalno politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezično pitanje (1910-1914)*, Sarajevo 1999., str. 33-38.

³⁸ *Otačbina*, br. 53., Beograd, 1912., Todor KRUŠEVAC, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918.*, Sarajevo, 1960., str. 368.

³⁹ *Obzor*, br. 200., Zagreb, 1914.

⁴⁰ R. W. Seton-Watson, *Sarajevo. Studija u uzrocima svjetskog rata*, Zagreb, 1926., str. 70.

⁴¹ *Obzor*, br. 194., Zagreb, 1914.

⁴² Umirovljenog podmaršala Potioreka naslijedio je general Stjepan Sarkotić, kada je odstupio zajednički ministar spoljnih poslova grof Berchold zamjenio ga je barun Burián od Rajeca te kada je odstupio Bilinski zamjenio ga je Körber. *Obzor*, br. 41., Zagreb, 1915.

Međunarodnopravni status Bosne i Hercegovine je izmjenjen aneksijom 1908. godine, ali je državnopravni odnos prema Monarhiji ostao isti, jer ona i dalje nije bila država i subjekt suverenih prava nego je i dalje ostala samo posebno austro-ugarsko upravno područje. Vrijedili su za Bosnu i Hercegovinu paralelni austrijski i ugarski zakoni te zajedničko austro-ugarsko carinsko područje.⁴³ Sve do proglašenja Zemaljskog ustava 1910. godine u odnosu na Monarhiju, uprava u Bosni i Hercegovini imala je apsolutistički karakter. Zajedničko ministarstvo financija se u odnosu na Bosnu i Hercegovinu postupno razvilo u kompletnu vladu, obuhvativši sve grane uprave, dok se Zemaljska vlada pretvorila u njegov izvršni organ.⁴⁴

Na pojačan utjecaj Ministarstva rata u znatnoj su mjeri utjecali ekstremni stavovi militarističkih krugova o metodama upravljanja u Bosni i Hercegovini, čemu je doprinijela i reorganizacija Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu te proširenje njenih kompetencija. Na sjednici zajedničkih ministara 14. marta 1912. godine, usvojen je prijedlog upravne reforme u Bosni i Hercegovini, koju je car sankcionirao 1. aprila 1912. godine te ukinuo funkciju civilnog adlatusa,⁴⁵ čime je izvršena stvarna koncentracija vojne i civilne vlasti u rukama zemaljskog poglavara, koji je kao armijski inspektor bio i najviši vojni zapovjednik u oblasti 15. i 16. korpusa, tj. u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji.⁴⁶

Nakon izbijanja Balkanskog rata 1912. godine, zajednički ministar financija Biliński inicirao je da Bosna i Hercegovina bude predstavljena u delegacijama sa po tri poslanika, kako bi imali mogućnost legalnog izjašnjava-

⁴³ Dževad JUZBAŠIĆ, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom az 1880. godine*, Radovi ANU BiH, XXXII/11, Sarajevo, 1967., 186-189.

⁴⁴ Ferdo HAUPTMANN, *Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva financija*, Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH, III., Sarajevo, 1963., str. 13-18.

⁴⁵ Hamdija KAPIDŽIĆ, *Ukidanje funkcije civilnog adlatusa. (Diskusija i odluka Zajedničke austrougarske vlade)*, Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH, I., Sarajevo, 1961., str. 333-338. Hamdija KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprave)*, Sarajevo, 1969., str. 100-109.

⁴⁶ Dževad JUZBAŠIĆ, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine, ANU BiH, Posebna izdanja, XCIX/29., Sarajevo, 1991., str. 33-82.

nja o zajedničkim poslovima Monarhije.⁴⁷ Međutim, zemaljski poglavar Potiorek je smatrao da se bosansko-hercegovačkom Saboru ne može dopustiti ingerencija u vojnim pitanjima niti pravo raspravljanja o spoljnoj politici, jer bi to pothranjivalo partikularističke tendencije.

Smatrajući da je dualizam još za dogledno vrijeme jedino moguće rješenje i Potiorek je u jesen 1914. godine postao zagovornik plana o diobi Bosne i Hercegovine na ugarski i austrijski dio, ali kao ni druge kombinacije o izmjeni državnopravnog položaja zemlje za vrijeme Prvog svjetskog rata nisu mogle biti ostvarene.⁴⁸ Sa druge strane, u ustavnom razdoblju, austrijski politički faktori i prijestolonasljednik Franz Ferdinand, inzistirali su na očuvanju postojećih prava krune, a Mađari, suprotstavljajući se težnjama bosansko-hercegovačkog Sabora, nastojali su onemogućiti da anektirana zemlja eventualno postane zametak trećeg državnog područja u Monarhiji.

II. Dva izvještaja o stanju u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. vijeka

a) Izvještaj o Zapažanjima Franza Ründsmanna sa putovanja po Bosni 1888. g.

Odmah od okupacije, Austro-Ugarska je nastojala unaprijediti poljoprivrednu proizvodnju u Bosni i Hercegovini. Jedno od brojnih pitanja za koje su austro-ugarske vlasti pokazivale veliki interes bila je i mogućnost uzgoja šećerne repe i njene industrijske prerade, pa je u tu svrhu između ostalih, u Bosnu upućen u martu 1888. godine Ründsmann. Izvještajem je konstatirao da se "šećerna repa mora sijati u Bosni", ali Izvješće donosi i mnoge druge podatke o agrarnim odnosima, stanovništvu, putnim komunikacijama, reljefu, naseljima, industrijskim postrojenjima u Bosni i Hercegovini, namijenjene tadašnjim vlastima.⁴⁹ Kao i Ründsmann, u vrijeme austro-ugarske

⁴⁷ Plan Bilinskog dobio je podršku ministra spoljnih poslova Berchtolda i prijestolonasljednika Franza Ferdinanda.

⁴⁸ Dževad JUZBAŠIĆ, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, ANU BiH, Djela, LXXIII/42, Sarajevo, 1999., str. 161-166. i 264.

⁴⁹ Azem KOŽAR, Zapažanja Franza Ründsmanna sa putovanja po Bosni i Hercegovini 1888. godine, *Zbornik radova*, br. 7., Filozofski fakultet Tuzla, 2006., str. 1-19.

uprave u Bosni, mnogi zvanični, a još više nezvanični ljudi putovali su uzduž i poprijeko Bosnom i Hercegovinom i na svom putovanju prikupljali podatke i o tome obavještavali zvanične predstavnike vlasti. Ründsmann je vjerovatno dobio zadatak da proputuje Bosnom i Hercegovinom i o svojim zapažanjima upozna zvanične vlasti austro-ugarske uprave.⁵⁰ Ründsmann je nastojao zaviriti u sve osobitosti bosanskog kraja, opisujući rijeke i konstatirajući da je na nekima moguća plovidba, opisao je ravnice i njihovu veličinu te plodnost i način obrađivanja. Opisao je vrste kultura koje se uzgajaju i koje bi mogle uspijevati te ih je pokušao uspoređivati sa drugim krajevima u Monarhiji. Proniknuo je u zemljovlasničke i zakupničke odnose da bi utvrdio da kmet mora spahiji dati, pored novčanog iznosa zakupnine i trećinu u naturi. “S obzirom na primitivnu obradu zemljišta, dobijaju se mali prinosi, pa bosanski seljak, s obzirom na male prinose uz veliku zakupninu, na kraju napušta obradu zemlje”. Time je objasnio da to na kraju dovodi do toga da seljak svoju obradivu zemlju pretvara u pašnjake, a izuzetak čine slobodni seljaci koji svoju zemlju obrađuju na suvremeniji način. Izvještaj je Ründsmann napisao bez uobičajenog podcjenjivanja bosanskog stanovništva ili njihovih vjerskih upražnjavanja, pa je Izvještaj vjerna slika kraja i stanovnika koje je obišao, a posebno daje sliku bosansko-hercegovačkih privrednih okolnosti. Konstatirao je da su metode obrade površina veoma primitivne, uglavnom površinske obrade te da obrađene površine nisu u stanju primiti dosta vode, a ulaskom i najmanjih količina vode zemljišta gube na plodnosti. Rezultat toga bili su proizvodi slabijeg kvaliteta, a vlasnici zemljišta često su bili prisiljeni da njihova sjetva leži na njivama i do 6-8 sedmica, jer se često kasnilo sa procjenama. Procjena vrijednosti se nije odvijala korektno, jer se općine prilikom prikupljanja nisu pridržavale točno određenih tržišnih cijena. Na primjeru zakupljivačkih odnosa zemljišta, vidljiv je nemoguć napredak u obrađivanju zemljišta, jer kmet mora zemljoposjedniku (agi, spahiji) pored poreznog dijela platiti 1/3 u naturi.

⁵⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond: Brife 15/88. Franz RÜNDSMANN, *Wahrnehmungen welche der Gefertigte bei einer Bereisung im Allgemeinen über die dortigen Verhältnisse machen konnte*, Sassin, am 6. März 1888. Izvještaj je napisan *deutsche schrift*, samo je zaključak napisan njemačkim latiničkim pismom, uobičajenim za to historijsko razdoblje, ima 42 strane uobičajenog formata, a nalazi se u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu (Zapažanja Franza Ründsmanna o Bosni i Hercegovini 1888. godine)

S obzirom na primitivni način obrađivanja zemljišta i nisko kvalitetne prinose, bosanski seljak ili kmet je imao vrlo slabe rezultate, usprkos ne tako velikim izdacima za zakupljivanje, pa je na kraju često napuštao obradu zemlje. Seljaci su vrlo često obrađivali samo onoliko koliko im je bilo potrebno za njihove osobne potrebe, a ostalo se prepuštalo pašnjacima, mada zbog lošeg zemljišta i tu prinosi nisu bili zadovoljavajući.

Vremenski uvjeti su u Bosni bili veoma promjenljivi i imali karakter brze i česte promjene, nerijetko je padala duže vrijeme kiša, a događali su se i olujni vjetrovi, ljeta su bila prilično kratka, dok poplave okolnih polja od nabujalih rijeka nisu bili rijetkost.

Rudarstvo i njegovi proizvodi su se uveliko koristili od strane Zemaljske vlade, društava i privatnika, a uglavnom su se vršila iskopavanja na površinskom kopu i u oknima, gdje su klizišta zemlje uzrokovala određene gubitke.

Ründsmann je napomenuo kako su od Maglaja do Sarajeva željeznica i poštanski saobraćaj zaštićeni od strane vojnih straža te kako je Sarajevo okruženo planinskim masivima i sa željezničkom stanicom povezano konjskim kočijama za transport ljudi i robe, u kojem je bilo 117 džamija, jedna pravoslavna i jedna nova u veličanstvenom stilu izgrađena katolička crkva. Stanovništvo je uglavnom muslimansko i oblači nacionalnu nošnju, mada ima i domaćeg stanovništva koje voli da se obuče i “a la franka”.

Kao glavna žitarica koja se uzgajala u Bosni je kukuruz, jer je kukuruzno brašno bila jedan od glavnih prehrambenih artikala stanovništva u Bosni.

Ründsmann je konstatirao da se može preporučiti da se više pažnje posveti unapređenju sjetve šećerne repe, jer je neophodno da se za šećernu repu koristi duboko obrađivanje i da se uklanja što je više moguće korova te je zaključio: “Iz prethodno više navedenih razloga šećerna repa se mora sijati u Bosni, i ova kultura s obzirom na nisku razinu obrazovanja tamošnjeg stanovništva može samo polahko napredovati. Stoga je preporučljivo, da bi se išlo na sigurno, da se s obzirom na kvalitet proizvedene repe postave samo ona industrijska postrojenja koja odgovaraju umjerenom povećanju kvaliteta repe.”

Izveštaj je napisan u Sanninu, 6. marta 1888. godine, a na temelju Izveštaja Austro-Ugarska je usmjeravala razvoj onih proizvodnih grana u Bosni i Hercegovini koje su se “uklapale” u njenu privrednu strategiju. Osim ovog “privrednog” zapažanja Ründsmanna, Izveštaj ima vrijednost kao his-

torijski izvor za spoznaju ukupnih prilika u Bosni koje je ovaj upućeni stranac pedantno i relativno nepristrasno zabilježeno.

b) Izvještaj Hermanna von Sautera 1910. godine o Bosni i Hercegovini

Kao pravni savjetnik Bečke trgovačke i obrtničke komore Hermann Sauter⁵¹ je boravio 1910. godine oko pola godine u Sarajevu, gdje je bio upućen da vodi poslovanje i organizira administraciju novoosnovane Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu.⁵² Njegovi izvještaji o stanju u Bosni i Hercegovini pod naslovom "Bosna-Hercegovina i Monarhija",⁵³ bili su bitni stoga što su podnešeni Predsjedništvu bečke trgovačke i obrtničke komore. Izvještaj Sautera govori i o rivalitetu Ugarske i Austrije za Bosnu i Hercegovinu, jer su privredne prilike Bosne i Hercegovine ovisile o odnosima Ugarske i Austrije, o stupnju vlastitog ekonomskog razvitka, ali i o koincidenciji historijskih okolnosti privremene ravnoteže snaga u Evropi i Monarhiji u razvoju kapitalizma na bazi slobodne trgovine.⁵⁴ Bosna i Hercegovina je imala potrebu za razvojem industrije kao spoljnom zaštitom, izraže-

⁵¹ Dževad JUZBAŠIĆ, *Izvještaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti*, Godišnjak, br. 18., Sarajevo, 1970.

⁵² Izbori za Trgovačku i obrtničku komoru provedeni su 20. januara 1909. godine, međutim, pravi rad Komore započeo je 1. januara 1910. godine, dok je *Sumarno izvješće Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu o stanju obrta, trgovine i prometa njezinog područja 1910. i 1912.*, objavljeno u Sarajevu 1913. godine. Sauter je vodio poslove Komore prvih šest mjeseci, naslijedio ga je podtajnik budimpeštanske komore József Vago, a potom komorski tajnici Vojislav Besarović i Mehmed Spaho.

⁵³ Dževad JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANU BiH, knjiga CXVI, Sarajevo, 2002., str. 87-94. Ivan BALTA, *Predlozi za izgradnju željeznica u Bosni i Hercegovini te delu Hrvatske do okupacije Bosne i Hercegovine*, *Istorijski časopis, knj. LIV.*, Beograd, 2007., str. 227-243.

⁵⁴ Péter HANAK, *Probleme der Krise des Dualismus am Ende des 19. Jahrhunderts (u: Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Budapest, 1961., str. 365. Péter HANAK, *Der österreichisch - ungarische Ausgleich 1867, aus- sen, innen - und wirtschaftspolitisch gesehen*, u: *Donauraum - gestern, heute, morgen*, Europa Verlag, Wien-Frankfurt-Zürich, 1967. str. 113-127.

nom finansijskom i trgovinskom krizom u poremećenom unutrašnjem odnosu između industrijski razvijene Austrije i izrazito agrarne Ugarske.⁵⁵

Usporedo sa mađarskim težnjama za ekonomskom samostalnošću Ugarske javljale su se slične tendencije i kod ostalih naroda Monarhije,⁵⁶ a prema Bosni i Hercegovini, interes ugarske i austrijske industrije bilo je “držanje otvorenih vrata prema Balkanu”, zaoštavanje unutrašnjih nacionalnih sukoba i pogoršanje spoljnih odnosa Monarhije sa balkanskim susjedima.⁵⁷

Bosna i Hercegovina je Ugarskoj i Austriji predstavljalo novo tržište, a glavni predmeti izvoza iz Bosne i Hercegovine bili su poljoprivredni proizvodi, stoka i stočni proizvodi, rudarsko-obrtnički proizvodi, a glavni uvozni artikli bili su svila, šećer, kava, riža, duhan, pamuk, vuna i drugi proizvodi, a najveći dio trgovine (7/10-tina) odvijala se preko pomorskih luka Triestea (Trsta) i Fiume (Rijeke).

Državno-pravni te ekonomsko-financijski položaj Bosne i Hercegovine, opterećen izgradnjom strateških komunikacija cesta i željeznica u interesu Monarhije, stvorio je kod bosansko-hercegovačke inteligencije mišljenje, prema Sauteru, da se njihova zemlja tretira kao kolonija, što je izjavio i zajednički ministar financija Bilinski na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 1912. godine.⁵⁸ U takvoj fizionomiji bosansko-hercegovačke spoljne trgovine odražavala se zaostalost poljoprivrede i industrije, a koja se sastojala od prerađivačke industrije i nekoliko desetina sitnih preduzeća lokalnog karaktera.⁵⁹

Problem podjele interesnih sfera poslije aneksije, bilo je pitanje gradnje željezničke mreže u Bosni i Hercegovini, u kojem su Austrija, odnosno Ugarska, imale svoje interese. Izgradnja željezničke mreže u Bosni i Herce-

⁵⁵ D. ĐORĐEVIĆ, *Raspad Habsburške Monarhije 1918 - Slučajnost ili neizbežnost*, *Jugoslavenski istorijski časopis* (JIC), br. 1-2., Beograd, 1968., str. 26-27.

⁵⁶ H. BENEDIKT, *Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit*, Wien-München, 1958., str. 159.

⁵⁷ D. ĐORĐEVIĆ, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911.*, Beograd, 1962, str. 23-24.

⁵⁸ DŽ. JUZBAŠIĆ, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1886. godine*, ANU BiH, Radovi XXXII., odjeljenje društvenih nauka knj. 11., Sarajevo, 1967., str. 189.

⁵⁹ K. HRELJA, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja I. svjetskog rata*, Beograd, 1961., str. 175.

govini pred Prvi svjetski rat bio je predmet austro-ugarske suparničke borbe, povezan željezničkom, saobraćajnom i tarifnom politikom.⁶⁰

Sauter je tendenciozno zaključio, kako je Ugarska na skoro svim područjima vršila pritisak na austrijske pozicije te isticao kako se Austrija treba oduprijeti mađarskim nastojanjima za proširenjem utjecaja u Bosni i Hercegovini. Radi učvršćenja austrijskih ekonomskih pozicija Sauter je zagovarao i povezivanje austrijskog s domaćim (bosansko-hercegovačkim) kapitalom, kako prilikom podizanja pojedinih industrijskih objekata, tako i kod osnivanja novih domaćih banaka, povezivanjem austrijskih vladinih organa sa bosansko-hercegovačkom upravom te da treba posvetiti posebnu pažnju tisku u Bosni i Hercegovini i političkom i kulturnom utjecaju na domaću inteligenciju i školsku omladinu.⁶¹

Industrijske korporacije Austrije stajale su poslije izbijanja Balkanskog rata iza iluzornog plana o sklapanju carinske unije Monarhije sa balkanskim državama i bile su stvarni inicijatori austrijske diplomacije.⁶²

Udarac koji je privreda Monarhije pretrpjela zbog Balkanskih ratova i zatvaranja Balkana za austro-ugarski izvoz, snažno je djelovao na dalje zaoštavanje unutrašnjih suprotnosti. Nagli prekid privredne konjunktore po izbijanju Balkanskog rata i nastupanje perioda teške depresije, utjecao je da su industrijski i trgovački krugovi u političkim zbivanjima na Balkanu vidjeli glavni uzrok ekonomskog propadanja Monarhije i poraz austro-ugarskog imperijalizma.

⁶⁰ H. KAPIDŽIĆ, Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave (državnopravni odnosi), *Prilozi*, br. 4., Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1968., str. 70-80. Dok su Austrijanci bili zainteresirani za izgradnju novih željeznica, kojem bi neposrednije povezali Cislajtaniju sa Bosnom i Hercegovinom, Mađari su nastojali istu anektiranu pokrajinu bolje povezati s Translajtanijom

⁶¹ F. SCHMIDT, *Bosnien und die Herzegovina der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig, 1914., str. 553-554. DŽ. JUZBAŠIĆ, O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1886. godine, ANU BiH, *Radovi*, XXXII., odjeljenje društvenih nauka knj. 11., Sarajevo, 1967., str. 112., 113.

⁶² DŽ. JUZBAŠIĆ, O nekim pitanjima austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu za vrijeme krize 1912/1913. godine, *Prilozi*, br. 5., Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, 1969., str. 168.

III. Sporovi i napetosti na novonastaloj bosansko-hercegovačkoj granici u 19. vijeku

Na osmansko-austro-ugarskoj granici nagomilavali su se neriješeni sporovi koji u ranijem razdoblju nisu isticali. Od austrijskih podanika 1866. godine ubiran je porez samo ako su posjedovali grunt, zemljišni posjed, nisu plaćali porez, a obavljali su i zanatsku djelatnost kao stalno nastanjeni u vilajetu Bosna.⁶³ Bijaše pooštren nadzor i nad vizama austrijskim podanicima, koji su plaćali po osam pjastera za „joltskeru“, odnosno jedan gulden ako su putovali u unutrašnjosti vilajeta. Bez obzira na ove pooštrene mjere, dolazak austrijskih podanika iz Dalmacije se povećavao, pa je 1866. godine u Livnu zatečeno 200-300 doseljenika u nadi zarade kod bosanskih posjednika. Istovremeno je u Dalmaciju iste godine odlazilo na tisuće osmanskih podanika iz Bosne i Hercegovine, radi trgovine. Austrijske i kasnije austro-ugarske vlasti na granici nisu od osmanskih podanika tražili vize, jer su lokalne vlasti smatrale stanovnike osmanskih pograničnih naselja austrijskim podanicima i nisu od njih ubirale porez, ali poslije 1866. godine lokalne vlasti su od njih tražile da izvršavaju porezne obveze kao i osmanski podanici.⁶⁴

I preko granice na Drini, u kneževini Srbiji, iskazivane su aspiracije prema Bosni i Hercegovini, posebno poslije objavljenog plana kneza Miloša Obrenovića u srbijanskoj Skupštini 1859. godine „o napadu na Bosnu kod Zvornika“, što je podržavala Rusija, a Francuska se nije protivila. Zaredali su napetiji događaji koji su ukazivali na pokušaj ostvarenja Obrenovićeve plana: „Ovaj plan je bio mnogo širi: pošto bi osvojila Bosnu, Srbija bi pristupila osvajanju Slavonije, Hercegovine i Bugarske.“⁶⁵ Austrijski konzularni agent je u Brčkom izvijestio svoj Generalni konzulat kako stanovništvo Zvorničkog sandžaka strahuje od napada Srbijanaca na njihove krajeve. Tadašnja Bosansko-hercegovačka vlada je odmah započela razmještati nove

⁶³ Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: Austro-Ugarski Generalni konzulat Sarajevo, 228/1867, K 126, Dembicki Generalnom konzulatu, Livno, 16. januara 1867.

⁶⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: Austro-Ugarski Generalni konzulat Sarajevo, 228/1867, K 102, Dembicki Generalnom konzulatu, Livno, 28. marta 1867.

⁶⁵ Galib ŠLJIVO, *Bosna i Hercegovina 1854-1860*. Landshut, 1996., str. 471.

vojne snage u bosanske tvrđave i gradove. U to su vrijeme jake vojne snage bile raspoređene u Hercegovini te na graničnom području prema Kneževini Srbiji dok je granica sa Monarhijom bila gotovo bez osmanske vojske. Vjerojatno se tako zbilo što je 1867. godine prijetila opasnost od napada srbijanske vojske na osmanski vilajet Bosnu.⁶⁶

Od tada su austrijski konzuli pratili kuda se bosanski valija kretao i što je namjeravao poduzeti za obranu vilajeta te je zabilježeno kako je bosanski valija Šerif Osman-paša 19. augusta otputovao iz Sarajeva da obiđe granicu od donjeg toka Drine do Novog Pazara, jer su kružile glasine u Sarajevu kako se „Srpska stranka akcije“ navodno bavila planom upada u Bosnu. Generalkonzul je povjerljivim putem saznao kako su „Turci“ odlučni, ako Uzvišena Porta prepusti Bosnu Srbiji, da se bore do posljednjeg čovjeka i da se radije priključe Austriji nego da dospiju pod vlast Srbije, stoga su 1867. godine austro-ugarski vojni krugovi obratili veću pozornost Bosni i Hercegovini.⁶⁷ U Srbiji su bili uvjereni da Austrija namjerava anektirati Bosnu i Hercegovinu pa je Ilija Garašanin otvoreno izjavio francuskom konzulu kako će Srbija, u slučaju ulaska austro-ugarske vojske u Bosnu, udružiti se sa Osmanskim carstvom i protjerati ih iz Bosne. Istovremeno je srbijanski knez putovao u Beč i Pariz da detaljnije sazna namjere Austro-Ugarske prema Bosni i Hercegovini, ali su ga u Parizu savjetovali da se Srbija mora uzdržati od svakog miješanja u poslove Bosne i Hercegovine pošto sudbina tih pokrajina predstavlja „životno pitanje Dvojne monarhije“.⁶⁸ Garašanin je pisao knjazu Nikoli kako je „Stanje u Turskoj - ne gubite to ni malo iz vida - vrlo kritično postalo, kako nikad dosad nije bilo. Vreme ovo treba upotrebiti sad ili nikad“.⁶⁹

Austro-ugarski ministar spoljnih poslova Gyula Andrassy je bio odlučan odvojiti Srbiju od Rusije: „Kako mu drago, mi dozvoliti ne možemo da se Turska ruši pre nego što smo se od Rusije osigurali, pa makar nas to koš-

⁶⁶ Vaso VOJVODIĆ, *Rad Srbije na pomaganju prosvete u Bosni i Hercegovini (1868-1876.)*, Kikinda, 1989., str. 15.

⁶⁷ A. DŽ. P. TEJLOR, *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918.*, Sarajevo, 1968., str. 229.

⁶⁸ G. JAKŠIĆ i V. J. VUČKOVIĆ, *Spoljna politika Srbije*, Beograd, 1955., str. 425., G. JAKŠIĆ, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, Beograd, 1955. Alen DŽ. P. TEJLOR, *Habsburška monarhija 1809-1918. Istorija Austrijske carevine i Austrougarske*, Beograd, 2001., str. 214-216.

⁶⁹ „Crna Gora i Srbija od 1862.“ Garašanin knjazu Nikoli, 28. II 1867., *Zapisi*, godina VIII, knjiga XIV, Cetinje, 1935., str. 180.

talo što mu drago”, a Orešković je dodao „S Hrvatima mi bi se lako pogodili; neka im bude – Turska Hrvacka”. Na šta mu je Andrassy odgovorio: „Dobro, uzmite si Bosnu i Hercegovinu, ali ne idite dalje, ne dirajte Bugarsku, jer time bi si lako mogli sve pokvariti, potresli bi svu europsku Tursku i njen bi opstanak stavili u pitanje, a to se ne bi moglo još sada nikako dozvoliti; Europa bi primila stvar u svoje ruke i tko zna kako bi vi zatim prošli.“ Orešković je slično navjestio biskupu Strossmayeru (Štrosmajeru) kako su Srbija i Hrvatska sporazumne: „da se Turska Hrvacka Hrvackoj, a ostala Bosna i Hrecegovina Srbiji prisajedini”, no Strossmayer je odgovorio: „Ni-pošto! To bi išlo na cijepanje Srbstva i Hrvatska, a nužno je baš radi osiguranja naše budućnosti da i hrvackog elementa u srbskoj državi ima; time ćemo bolje u svezi ostati i za sjedinjenjem težiti.“⁷⁰

Generalkonzul je u izvještaju u *Agramer Zeitungu* napisao: „Sa bosansko-srpske granice“ da u Bosni vlada velika lična i imovinska nesigurnost, da je ovih dana nekoliko austrijskih podanika bilo najstrahovitije zlostavljano, da je nekoliko imućnih seljaka bilo opljačkano i ubijeno.⁷¹

Situacija na terenu bila je ipak drugačija s velikim brojem migriranih muslimana poslije okupacije Bosne i Hercegovine, o čemu su pisale zagrebačke *Narodne novine*, a u povodu dolaska u Sarajevo 1866. godine novog generalkonzula Ferdinanda Haasa: „Il se zvao Meho il Mujo - sve Turčin, te Turčin! No mi ne želimo, da bečka politika bude drugačija, nego jest. Bilo je nekoć puno simpatija za Beč u Bosni; no konsuli austrijski uternuli su je”.⁷²

Naime, u Bosni su bili obaviješteni kako se Srbija naoružava za rat protiv Osmanskog carstva te su iz istih planova, učestalo dolazili ruski agenti u Bosanski vilajet, koji su posjećivali „grko-istočne manastire,” dijelili im obilne novčane poklone i crkvene knjige, sve sa ciljem da pridobiju sveštenike i pravoslavno stanovništvo za Rusiju.

Austro-Ugarska je revnosno prikupljala podatke o raspoloženju stanovnika u Bosni u slučaju aneksije, a Ministarstvo inostranih poslova je od generalkonzula i konzularnih agenata zahtijevalo da ga redovno izvještavaju o

⁷⁰ Vojislav J. VUČKOVIĆ, *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859-1874.*, Beograd, 1965., str. 356-381. Ivan BALTA, *Slavonska vojna granica prema sjevernoj Bosni*, Saznanja, br. 2., časopis za historiju, Društvo historičara Tuzla, 2008., str. 50-59.

⁷¹ *Agramer Zeitung*, br. 186., Zagreb, 9. augusta 1865.

⁷² *Narodne novine*, Zagreb, 31. decembra 1866.

raspoloženju muslimanskog stanovništva u slučaju da Bosna i Hercegovina pripadne Austro-Ugarskoj, a na što su se muslimani uznemirili.⁷³

I Vaso Čubrilović je isticao: „Ljubav prema Bosni i njenim tradicijama, razvijena je kod bosanskih muslimana više nego kod katolika, da ne govorimo pravoslavnim, kod kojih je nemanjićka tradicija, raširena crkvom i narodnom pesmom, gotovo potpuno istisla uspomene na nekadašnju bosansku državu. Tako je bosanski musliman ostao jedini pravi Bošnjak”.⁷⁴

Pripreme Srbije za rat bile su uočljive na srbijansko-bosanskoj granici, pa je Ilija Garašanin pisao 28. februara 1867. godine crnogorskom knjazu Nikoli: Stanje Turske – ne gubite ni najmanje iz vida – vrlo je kritično postalo, kako nikad dosad nije bilo. Vreme ovo treba upotrebiti sad ili nikad. Naložite, ja Vas molim, vašem kapetanu Ivanoviću, da brzo svrši svoj zadatak, te da se ne rekne za njegovu radnju: posle boja kopljem u trnje.⁷⁵

Kad je rat već bio na pomolu, strani konzuli su počeli procjenjivati odnos snaga i ishod rata.⁷⁶

⁷³ Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: Vicekonsulat Brčko, Res., br. 6/1873, Teodorović Omčikusu, Sarajevo, 7. februara 1873.

⁷⁴ Vaso ČUBRILLOVIĆ, *Bosanski ustanak 1875-1878.*, Beograd, 1930., str. 321-322.

⁷⁵ *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku. 1804-1903.*, priredio Petar POPOVIĆ, Beograd, 1987., str. 261.

⁷⁶ Talijanski konzul pošao od pretpostavke da Srbija broji, prema posljednjem popisu, 1.108.568 duša, od čega su 6% vojnici, pa tako može imati 66.512. Od njih, 6.000 bi morali nadzirati tvrđave koje su u osmanskim rukama, drugih 6.000 moraju nadzirati granicu na Savi i Dunavu, kako bi spriječili iznenađenje sa te strane, 25.000 bi moralo braniti granicu od Vidina do Niša, kuda vode ceste do u srce Srbije, dakle, ostaje neraspoređeno 28.000, pa i od njih, 6.000 mora biti raspoređeno na granici ka Sjenici. Po ovoj računici ostalo bi 22.000 operativne vojske. Bosanski valija je mogao raspolagati sa 10.000 regularne osmanske vojske koje su bile raspoređene u bosanskim tvrđavama, 2.000 žandara i neregularnih bašibozuka. Kako je u Hercegovini bilo oko 60.000 muslimana, a u Bosni 300.000, primjenjujući isti princip kao i kod Srbije, 6 % se moglo svrstati u vojsku, onda bi u Bosni bilo 21.000, dodajući na to i regularnu vojsku, bilo bi oko 33.000 vojnika. Polazeći od toga da će valija braniti Bosnu, on je trebao rasporediti 8.000 vojnika između Gacka i Trebinja, kako bi spriječio upad Crnogoraca. Kad počne rat, Srbijanci će prodrijeti kod Zvornika da bi okupirali Posavinu, a onda će se usmjeriti dolinom Bosne prema Sarajevu. Bosanska vojska bi, braneći se, ugrožavala nji-

Ako bi Srbijanci uspjeli zagospodariti Bosnom i Hercegovinom, postavljalo se pitanje kako će njome vladati kada u Bosni i Hercegovini ima 360.000 muslimana i vlasnici su skoro sve zemlje. U tom slučaju, Srbijanci bi imali tri rješenja: 1. da respektuju njihove posjede, 2. da im otmu svu imovinu ili 3. da ih protjeraju iz Bosne. Ako im ostave posjede, onda će morati da im dopuste da budu zastupljeni, ako ne na upravnim mjestima vilajeta, onda u savjetima i lokalnim organima vlasti. Tada će dolaziti do sukoba: Srbijanci će vladati, a muslimani će imati zemlju. Zakoni će biti osporavani, jer će biti suprotni islamskoj vjeri, a ako im otmu imovinu i vjeru, Srbijanci bi morali primjenjivati silu pa bi došlo do izгона muslimana iz Bosne. Srbija nije ta koja bi to mogla provesti, za to je potrebna mnogo veća država nego što je Srbija, pa i u tom slučaju trebalo je osvojiti Bosnu na prepad, dok se ne saberu njeni stanovnici, kako bi na vrijeme pružili otpor. Bosnu može okupirati Austrija ili Rusija.⁷⁷

Opisujući raspoloženje stanovništva vilajeta Bosna prema vijestima o pristanku Porte da povjeri Srbiji upravljanje vilajetom, generalkonzul je izvjestio ministra Beusta 10. aprila 1867. godine: „Doduše, među ovdašnjim grko-slavenima u većim gradovima Bosne postoji stranka koja prihvaća srbijansku propagandu, no ta je stranka suviše slaba da bi mogla da postane opasna za Uzvišenu Portu.” U slučaju srbijanskog upada u Bosnu, hrišćansko stanovništvo bi iskoristilo tu priliku da se oslobodi osmanske vlasti, jer su „bosanski turci” nepovjerljivi prema raji.

hovo kretanje napadajući ih sa bokova te tako usporavala njihov osvajački pohod, koji bi imao odlučan ishod na trokutu Sarajevo, Travnik, Vranduk. Osim muslimana, koji su u ovim krajevima bili u većini, njima bi se pridružili i katolici. Srbijanska vojska je bolje naoružana od bosanske, ali bi muslimani bili u prednosti jer bi branili svoje porodice i kuće. Na pitanje nekolicini muslimana, pisao je talijanski konzul, kako oni procjenjuju snagu Srbije i ishod rata. Odgovorili su mu da će se boriti protiv Srbijanaca. „Srbijanci govore da će nam ostaviti naše posjede, poštovati naše džamije i hareme; ali kako im vjerovati kada su prije nekoliko godina toliko maltretirali ono malo muslimana koji su bili ostali u Beogradu; oni i danas mrze u svojoj zemlji sve one koji nisu njihove vjere, pa iako vjeruju i u istog Hrista? Mi ne vjerujemo njihovim riječima, jer su to riječi nevjernika, koji su donedavno bili naši kmetovi. Mi ćemo se boriti protiv njih da odbranimo naše živote, živote i čast naših porodica, i našeg Boga.”

⁷⁷ P. MITROVIĆ, H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *Izvjestaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863–1870)*, Sarajevo 1958., str. 129.

Vijesti o ustupanju vilajeta Bosna Srbiji pokazale su se netočnim, ali o ustupanju beogradske tvrđave i drugih tvrđava u Srbiji, koje su imale osmanske posade, bile su tačne. Garašanin je upoznao crnogorskog knjaza 28. februara 1867. godine: „da je Sultan rešio poveriti gradove u Srbiji knjazu Mihailu i da će se stvar konačno narediti kad knjaz u Carigrad dođe”.⁷⁸ Ustupanje gradova u Srbiji koji su imali osmansku posadu riješeno je već polovinom januara 1867. godine, a Porta je to učinila da bi držala Srbiju na distanci od revolucionarnih akcija, a i velikih sila da podnose zahtjeve u njenu korist. U Istanbulu su znali za srbijanske pripreme po graničnim osmanskim provincijama pa je Fuad-paša konzulu Bureu pokazao šest pisama kako Srbija radi na dizanju bune u Bosni, Hercegovini i drugim krajevima,⁷⁹ a kada je to potvrđeno, u Bosni je kod muslimana je izazvalo duboku potištenost.

Austrijski oficiri nisu uzalud obilazili vilajet Bosnu, jer su iza njih ostali ne samo detaljniji opisi ove osmanske provincije, nego ponekad i studiozne vojne analize. Poručnik Gustav Thoemmel⁸⁰ je napisao memoare 28. aprila 1867. godine, u kojem je naveo poteškoće koje nastaju u Osmanskom carstvu i prijedlog mjera koje bi austrijska vlada trebala provesti u slučaju njegovog raspada, posebno prema Bosni i Hercegovini. U memoaru je nabrojao nedostatke osmanskog sistema upravljanja i opasnosti koje iz toga mogu nastati u Evropi. Njegovo mišljenje podudaralo se sa stavom Mustafa Fazil-paše koje je iznio sultanu i nabrojao razloge koji vode Osmansko carstvo u propast te predložio mjere koje bi omogućile njegov spas. „Ova glasna opomena koju je jedan Turčin uputio svojoj vladi, ostala je bez odjeka”. Ali su se gomilale činjenice koje su potvrđivale da je Carstvo bilo u raspadu, u kojoj su neki narodi i provincije započeli borbu za samostalnost.

Biro za evidenciju, koji je razmatrao Thoemmelov memoar, preporučio je da se ne može očekivati od austrijskih konzula da čine vojne analize, ali mogu prikupljati pouzdane statističke podatke i izvještaje o promjenama do kojih dolazi, tačan opis puteva, te podatke o vojsci.

⁷⁸ Petar POPOVIĆ, *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku*, Beograd, 1987., str. 260.

⁷⁹ G. JAKŠIĆ i V. J. VUČKOVIĆ, *Spoljna politika Srbije*, Beograd, 1955., str. 370-371., G. JAKŠIĆ, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, Beograd, 1955.

⁸⁰ Poručnik Thoemmel i kapetan Roskijević dodijeljeni su generalnom konzulu potpukovniku Jovanoviću za Bosnu, koji su proputovali Bosnom i snimili sve tvrđave, usjeko i puteve te na osnovu toga sastavili vojnu kartu za Ministarstvo vojske Austrije.

Skoro cijela 1867. godina prošla je u procjenama da li je vilajet Bosna dovoljna nadoknada Austriji za gubitak Venecije još 1859. godine, odnosno da li je vrijeme da se Srbija i Crna Gora prošire na ovu osmansku provinciju. Malo se osvrvalo na to da li je stanovništvo Bosne i Hercegovine sklono svoju sudbinu usmjeriti u zajednicu jedne, druge ili treće države. Ipak, strani predstavnici su osluškivali kako bi to prihvatili bogati, odnosno siromašni ili pojedine vjerske skupine, kojima nije bilo svejedno čija će vlast biti.

Već godinama panslavizam je radio na tome da uzdrma postojeće stanje stvari u Bosni, da odvрати hrišćane i kršćane od vjernosti bosanskoj vladi, čak da širi perfidne insinuuacije i među slavensko-muslimanskim stanovništvom. I javno mišljenje u Europi je dovedeno u zabludu pisanjem slavenske štampe, da je svakog trenutka očekivala da pravoslavna raja u vilajetu Bosna digne ustanak kako bi „stresla tzv. turski jaram, i, naravno, pridružila se svojoj srpskoj sestri,” ali je Porta mogla biti smirena u pogledu miroljubivog duha i raspoloženja u vilajetu Bosna, pa i pravoslavne raje sa čime se slaže i fra Jako Baltić.⁸¹

Vođe panslavističke propagande bili su uvjereni da za svoj plan mogu računati na potporu Rusije, jer je njoj iz strateških razloga stalo: „da sebi stvori moćnog slavenskog saveznika na Dunavu.” Na tom planu je radio i đakovački biskup koji je „prema povjerljivom saopćenju navodno radi na ujedinjenju katoličkog i grčko-istočnog stanovništva Bosne” i do jedinstva slavenske nacionalnosti.⁸²

Nasuprot tome, u Srbiji se neprekidno ružio bosanski valija, osmanska vlast, muslimansko stanovništvo, a odgovor na to bosanskih vlasti je bio da u Srbiji „knez u svojoj zemlji ne priznaje ravnopravnost svih stanovnika i nemilosrdno i varvarski postupa s pripadnicima drugih vjeroispovijesti”. Tada je Svetozar Marković pisao kako je potrebna korjenita promjena Srbije prema spoljnoj politici: „Jer službena Srbija prema Bosni i Hercegovini, kao i drugim neoslobođenim pokrajinama postupa kao osvajač”.⁸³ Slobodan Jovanović je opisao prilike uoči rata 1876. godine ustvrdivši kako je Srbija

⁸¹ Jako BALTIC, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo, 1991., str. 252.

⁸² Alen DŽ. P. TEJLOR, *Habzburška monarhija 1809-1918. Istorija Austrijske carevine i Austrougarske*, Beograd, 2001., str. 214-216. Hari HERDER, *Evropa u XIX veku*, Beograd, 2003., str. 380-390.

⁸³ Milorad EKMEČIĆ, *Ustanak u Bosni 1875-1878.*, Sarajevo, 1973., str. 70.

imala 1,500.000 stanovnika, Osmansko carstvo više od 40,000.000; pa prema tome: „misao da Srbija ratuje s Turskom ličila je na bezumlje”. „Na sve strane slušalo se jedno isto, a to je da smo mi Srbi, i da, kao Srbi, imamo zavetnu misao pokajati Kosovo. Srpstvo je postala jedna vera za koju se živi i mre, i ta vera imala je svoju bibliju - narodne pesme, koje se nisu čitale radi čistote i lepote jezika, nego radi nadahnuća za velike patriotske podvige”.⁸⁴

Za predstojeći ustanak u Bosni 1875-1878. godine, pravoslavni uglavnom nisu bili jedinstveni u tome da se bore za to da se Bosna anektira Srbiji. „Naš ustanak nije operacija slavjanstva! (panslavizma) kao što razni listovi predstavljaju. Takva namjera nami je nepoznata dočim je zadaća naša: otresti turski jaram i dostići slobodu i ravnopravnost; napokon utvrditi našu budućnost kroz sjedinjenje sa jednom civiliziranom državom. Po izvanrednih glasovah, očekuje se u slučaju ratnog uspjeha od strane Srbije, da ista knjaževina Bosnu anektira, na takvo rešenje mi nismo pripravní”.⁸⁵

Slijedio je bosansko-hercegovački ustanak, okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine pred predstojeći Prvi svjetski rat.

Interesi i uloga i velikih sila i naroda u Bosni i Hercegovini tokom druge polovice 19. vijeka nekoliko puta su mijenjane, a u interakciji s događajima unutar i izvan Bosne i Hercegovine.

Osnovna literatura:

- Ibrahim TEPIĆ, *Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine*, u zborniku: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998.
- Galib ŠLJIVO, *Bosna i Hercegovina 1861-1869.*, Orašje, 2005.
- Ivan BALTA, *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini s osvrtom i na Hrvatsku i Slavoniju*, HKD Napredak, Zagreb, 2009.
- Josef KOETSCHET, *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*, Sarajevo, 1909.

⁸⁴ Slobodan JOVANOVIĆ, *Vlada Milana Obrenovića, Knjiga prva*, Beograd, 1934., str. 516-519.

⁸⁵ Narodna biblioteka Srbije, fond: *Zaostavština Grgura Jakšića*, P 558/XII/1-11, Njihovo Cesarsko Kraljevsko apostolsko Veličanstvo.

- Ahmet ALIČIĆ, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983.
- Salih Sidki HADŽIHUSEINOVIĆ MUVEKKIT, *Povijest Bosne*, 2, Sarajevo, 1999.
- Berislav GAVRANOVIĆ, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870.*, Sarajevo, 1956.
- Imre RESS, *A közös minisztériumok szerepe a magyar államéletben 1867-1900. ... Magyarország a közös pénzügyminisztériumban*, Limes, 10., Budapest, 1998/1.
- Tomislav KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo, 1987.
- Dževad JUZBAŠIĆ, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom az 1880. godine*, Radovi ANU BiH, XXXII/11, Sarajevo, 1967.
- Todor KRUŠEVAC, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918.*, Sarajevo, 1960.
- Ferdo HAUPTMANN, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918), *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II. dio, knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987.
- Hamdija KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprave)*, Sarajevo, 1969.
- Azem KOŽAR, Zapažanja Franza Ründsmanna sa putovanja po Bosni i Hercegovini 1888. godine, *Zbornik radova*, br. 7., Filozofski fakultet Tuzla, 2006.
- Risto BESAROVIĆ, *Kulturni razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1918*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II. dio, knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987.
- Vojislav BOGIČEVIĆ, *Da li je ministar Kalaj zabranio svoju „Istoriju Srba“ na području Bosne i Hercegovine?*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, godina VII., Sarajevo, 1956.
- R. W. SETON WATSON, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin, 1913.
- Péter HANAK, Probleme der Krise des Dualismus am Ende des 19. Jahrhunderts, *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Budapest, 1961.
- K. HRELJA, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja I. svjetskog rata*, Beograd, 1961.
- Vaso ČUBRILOVIĆ, *Bosanski ustanak 1875-1878.*, Beograd, 1930., str. 321-322.
- G. JAKŠIĆ, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, Beograd, 1955.
- Jako BALTIĆ, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo, 1991.
- Hari HERDER, *Evropa u XIX veku*, Beograd, 2003.
- Milorad EKMEČIĆ, *Ustanak u Bosni 1875-1878.*, Sarajevo, 1973.
- Slobodan JOVANOVIĆ, *Vlada Milana Obrenovića, Knjiga prva*, Beograd, 1934.
- Alen DŽ. P. TEJLOR, *Habzburška monarhija 1809-1918. Istorija Austrijske carevine i Austrougarske*, Beograd, 2001.
- Vojislav J. VUČKOVIĆ, *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859-1874.*, Beograd, 1965.

Summary

Within the framework of the general Tanzimat reforms, and up to the point the Constitution of the Turkish Empire was brought in 1876, numerous reforms, steps and activities were carried out on the territory of the Bosnian eyalet, resulting in improved collaboration between the central government and the Bosnian noblemen, and consequently achieving significant commercial and social progress. The period under the rule of Šerif Osman-paša Sulejmanpašić is seen as an especially important chapter in the history of Bosnia and Herzegovina, even defined by some historians as Bosnia's "golden period".

However, the large powers, both publicly and in secret, insisted on setting the stage using a variety of means in order to achieve their long-term ambitions in resolving the so-called "Eastern Question", and first on their agenda was the territory of the Bosnian eyalet. Towards the middle of the XIX century, while Bosnia was under Turkish rule, there were more and more signs that indicated the imminence of its occupation by its neighbouring countries. All three neighbouring countries lay claim to their right to occupy and annex Bosnia: Croatia, Slavonia and Dalmatia, within the framework of the Austro-Hungarian Empire, then, Serbia, and Montenegro. In the beginning of his second reign in 1859, Prince Miloš Obrenović put forth a plan in the Serbian Parliament concerning the expansion of the Serbian borders, in which the annex of Bosnia and Herzegovina topped the list, claiming that France had no objections to it, while Russia supported it. Austria-Hungary had a similar plan, which was not abandoned until its occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, and which emphasized the importance of occupying Bosnia and Herzegovina in carrying out its military plans, in its aim to strengthen its position on the Adriatic coast. Montenegro made occasional attempts at expanding its territory, and the easiest way to achieve this was by annexing the border regions of Herzegovina.

The reports of Rundsmann and Sauter offer a picture of the commercial and the political goings-on in Bosnia and Herzegovina, on the basis of which we can make an educated guess concerning the developments that occurred later on.

A number of unresolved conflicts piled up on the Turkish-Austro-Hungarian border, which had not been previously brought up, but would serve to be a prologue to a Bosnian-Herzegovinian revolt, the occupation and later annex of Bosnia and Herzegovina.

The interests and the role of both the large powers, as well as the peoples of Bosnia and Herzegovina changed several times during the second half of the XIX century, in accordance with what was happening inside and outside Bosnia and Herzegovina.

